Akarjuk és tegyünk érte, hogy a Felvidéken, Erdélyben és a Bácskában legyen egyházunk és iskolánk *„hol a tanító nyíló ajakán az Ige-virág magyarul terem"*, hogy legyen szentesített mód *„oktatni gyermekeinket az ősi szóra"*. Áldjon és vezessen Bennünket az Isten Igéje, biztasson és segítsen minden keresztény és keresztyén magyart a Váradtól búcsúzú Janus Pannonius elégiájának utolsó strófájában felidézett Szent László király:

„S te, ki rőtszínű vértben ülsz lovasként
Jobb kézzel felemelve harci bárdot,
Fénylőn balzsamot izzadott a sírod,
Míg kőszálakon ékesen nyugodtál:
Szent László, kegyesen segítsd útunkat,
Rajta társak, a mély útat vedeljük."

(Janus Pannonius: Elégia, melyben a költő búcsúzik Váradtól)

Irodalom

Bunyitay Vince
1884 A Váradi püspökség története I–III. Nagyvárad
Csernák Béla
1992 A református egyház Nagyváradon 1557–1660.
Molnár János
1885 A Bihar Diószegi ev. ref. egyház múltja és jelene. Nagyvárad
Barcsa János
1906 A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen
Sass Kálmán
1935 (Telegd) Mezőtelek története, különös tekintettel egyházára. (Oradea) Nagyvárad
Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi
1904 Egyháztörténelmi emléke a hitújítás korából. Budapest
Molnár Ambrus
1965 A Bihari Egyházmegye 400 éve. In: Református egyház.
Blazovich László–Géczi Lajos
1995 A Telegdiek pere 1568–1572. Szeged
Tóth István
Proebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája. (Megjelenik Váradon a Literátor Kiadó gondozásában, 1996 májusában)

UJVÁRY ZOLTÁN

BIHAR TÖRTÉNETI MONDÁI

A népköltészeti műfajok vizsgálata terén az utóbbi években különösen előtérbe kerültek a népmondák. Ez nagy valószínűséggel a millecentenáriumra való készüléssel is magyarázható.

Térségünkkel kapcsolatban már korábban is voltak idevonatkozó jelentős eredmények. A két világháború közötti időben, 1924-ben látott napvilágot az első jelentősebb mondai anyag a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat nagyszalontai kötetében.

Ezt megelőzően is találkozunk számos kisebb-nagyobb adatközléssel. Így pl. *Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása* című Nagyváradon 1875-ben megjelent munkájában. A mondákkal, a szájhagyománybeli történetekkel a sárréti járás egyes helységeinek a bemutatását egészítette ki, illetőleg olyan eseményeket magyarázott velük, amelyekre okleveles adatokat nem talált, s így a népmondákra, a szájhagyományra támaszkodott.

A történeti mondák páratlanul gazdag hagyománya maradt fenn a bihari népköltészetben. Bár sok kutató megfordult a bihari falvakban, 1965-ben *Varga Gyula* a gyűjtés folytatását sürgeti. Éppen 30 év telt el, amikor *Bihari népmondák* címmel 1995-ben egy közel 300 oldalas gyűjtemény napvilágot látott. Ez a kötet, melyet *Faragó József* és *Fábián Imre* tett közzé a bihari és egyben a magyar mondavilág gazdag kincsestára. A történeti mondák, a kincsmondák, betyármondák, hiedelemmondák és a földrajzi névmondák bőséges változatával találkozunk a kiadványban. A 463 variánsból azonban hiányoznak a magyarországi Bihar mondái, amelyek közül a történeti példákra az alábbiakban teszünk utalásokat.

Mielőtt a jellemzőbb történeti mondák csoportjait említenénk, szükséges néhány gondolatot felvetni a monda műfaját illetően.

A népi emlékezés és a történelem eseményeinek vizsgálata mind a kutatók, mind a nagyközönség számára valamilyen összefüggést, kapcsolatot sejtet a szájhagyomány és az írott források között. Fontos azt hangsúlyoznunk, hogy a népi elbeszélő prózában a történelemnek olyan sajátságos tükrözési formáját látjuk, amelynek egészen mások a vizsgálati, kutatási szempontjai, mint a történettudománynak. A népi emlékezés történelemmel kapcsolatos adataihoz a folklórkutatás módszereivel kell közelítenünk.

A folklór művelőjét nem az érdekli elsősorban, hogy a szájhagyományban a történelmünk eseményeivel kapcsolatban fennmaradt emlékezések mennyire hitelesek – bár ez is egyik része a vizsgálatnak –, hanem az, hogy az eseményt milyen műfajon keresztül, milyen költői, esztétikai stb. formában közvetíti. Mindez azonban

nem jelenti azt, hogy a szóbeli költészetnek nincs vagy nem lehet fontos és pontos közlése a történelem kutatója számára.

A helyi mondák hátterében előfordulhat ténylegesen megtörtént vagy ahhoz hasonló esemény. A szájhagyomány sajátosságából következően a történet generációról generációra változhat, sőt az elbeszélők egyéni fantáziája szerint azonos időpontban is különbözőképpen színeződhet. Ha írott források tanúsítják a hitelességet, a folklórkutató számára akkor sem az a lényeges, hogy az esemény minden részletében megegyezik-e az elbeszéléssel, a mondával, hanem elsősorban az, hogy a monda kialakulásában milyen tényezők kaptak szerepet, hogyan került a néphagyományba, és ott milyen funkciót tölt be.

A népi emlékezet minél távolabbi kor eseményeit idézi fel, annál inkább veszíti el a valósággal való kapcsolatát. A régmúltról szóló mondák igen gyakran másodlagosan alakultak ki a történést követően évtizedekkel, olykor évszázadokkal később.

A honfoglalás mondaköréről egyértelműen bizonyítható, hogy a néphagyományba másodlagosan kerültek. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy mintegy ezer évvel ezelőtt nem voltak hasonló elbeszélések a szájhagyományban.

A kontinuitás az orális hagyományban azonban évszázadok folyamán nehezen képzelhető el. Az emlékezet felfrissítésére időről időre szükség van. Ezt segítették elő kezdetben az egyház által életben tartott legendák, később az iskolai oktatás, még később, különösen egy évszázada a tankönyvek, ponyvanyomtatványok és a századfordulótól egy-egy helységgel, tájjal kapcsolatos kiadványok. Ezek nyomán mindig megújult a helyi hagyomány, jó elbeszélők révén gyakran tovább variálódott és olykor a népi próza nagyon szép alkotásai alakultak ki.

Az alábbiakban olyan népi emlékekről szólok, amelyek számos vonatkozásban kapcsolódnak a helyi történelmi eseményeknek, személyeknek, településeknek a múltjához. Sorrendben elsőként egy Szent Lászlóval kapcsolatos történeti mondát emelek ki, amely egy település – *Nagykereki* – nevének eredetét magyarázza. *Osváth Pál* feljegyzése szerint:

„A népmonda azt tartja a N.-kereki helység nevének eredetéről, hogy midőn Szt. László királyunk holtteste saját akarata folytán N.-Váradra szállítandó volt, a holttesttel együtt jövő barátok ezen akkor telepített helységnél elesteledvén, éjjelre itt maradtak: de csodák csodája mi történt? Az, hogy a halottas kocsi kerekei éjszakájának idején önmagukban megindulván, a kocsi a testtel meg sem állott addig, míg a kitűzött helyre, azaz a nagyváradi Szt. László templom elébe nem ért. A Szt. László király holttestét vivő szekér kerekeinek itt történt csodás megmozdulása alkalmából neveztetett ezen helység Kereki-nek."

A Szent László királyról írásba foglalt legenda a 12–13. század fordulóján a magától elindult kocsival kapcsolatos eseményt a következőképpen mondja el:

„Míglen a hívek a nyári napok hősége s a hosszú út miatt haboztak, hogy testét Váradra vigyék-e (ugyanis az ő meghagyása szerint ide kellett volna temetni, de úgy látszott, okosabb a fehérvári egyház mellett dönteni, minthogy az volt közelebb), egy fogadóhoz értek, ahol a fáradtságtól és a szomorúságtól elaludtak. Miután elnyomta őket az álom, a kocsi, amelyre a testet rakták, mindenféle állati vonóerő nélkül magától indult Váradra a helyes úton. Felébredvén nem találták a kocsit és vigasztalhatatlanul futkostak szerte a vidéken, amíg meg nem találták a Várad felé magától futó szekeret, s a ráhelyezett szent testet. Látván hát a csodát, hogy tudni-

illik a boldog hitvalló testét isteni erő viszi ama helyre, ahová temetkezését maga választotta, hálát adva annak, aki félelmetes az ő szent helyén, útjukat minden habozás nélkül Várad felé vették."

A legenda nyilvánvalóan nem tartalmaz valóságmagot. A történet a Szent Lászlóval kapcsolatos legendáriumban maradt fenn, amely révén a néphagyomány mondája mindig meg-megújult Biharban. *Osváth Pál* könyve is hozzájárulhatott a monda fennmaradásához. A Nagykereki nevének magyarázatában a legenda konkrét helyhez való alkalmazását figyelhetjük meg. Az ilyen variációk kialakulása a népköltés jellemző folyamatához tartozik.

A következő példa szintén történeti személyhez, II. Rákóczi György vitéz katonájához, Kádár Istvánhoz kapcsolódik.

A történeti hagyomány szerint Kádár István az ellenséggel vívott küzdelemben, Berettyóújfalu határában csapatainak élén 1658-ban esett el. A népi emlékezet úgy tudja, hogy Kádár vitéz Bakonszeg és Berettyóújfalu közötti földben nyugszik. Idős emberek emlékezetében még az 1920-as években is élt az a hagyomány, amely szerint Bakonszeg és Berettyószentmárton közötti határrészen egy kiemelkedő domb alatt, amelynek a neve napjainkban is *Kádár-domb, Kádár halma,* a tatároktól agyonnyilazott hős vitéz nyugszik.

A *Kádár Istvánról* szóló történet jelentőségét utóélete és népköltészeti vonatkozásai emelik ki. Folklorizálódásában bizonyára nagy szerepe volt annak, hogy a históriás ének a halotti búcsúztatókhoz áll közel. Valójában ez az énektípus ősi, népi gyökerekre vezethető viszsza. Nagy területen elterjedt a nép körében. Balladai variánsai is kialakultak, elsősorban Erdélyben és dunántúli területeken.

Népzenei gyűjtéseim során gyakran hallottam a Kádár vitéz históriáját. A folklorizációs folyamat nyomán azonban sok helyen csak néhány versszak őrződött meg az emlékezetben, elsősorban a megkapó és a lírai részletek. Egy ilyen különösen elterjedt és közismert részlet a következő:

Felemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: Uram Jézus, légy segítségemre!

A sárréti koldusok ezekkel a sorokkal kezdődő énekkel jártak házról házra. *Szabó Pál,* a kitűnő bihari író a koldusokról írva így emlékezik Kádár vitézre:

„Gyermekkoromban, de még jóval későbben is énekes koldusok járták a falukat, egyikből ki, a másikba bé, és mind, mind énekelte a maga kedvenc énekét. Volt az én falumban egy asszony koldus is, Márton Margit, aki széltére egyetlen énekkel koldult az egész tájon:

Felemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: jöjj el Isten én segítségemre.
Nosza vitézkedjünk, katonák, két kézre,
Mert nem látok jőni embert segítségre!"

Az éneknek ez a szakasza különösen nagy népszerűségről tanúskodik. Az első sor, valamint az első és a második együtt a legkülönbözőbb irodalmi műben és

emlékezésben felbukkan. *Petőfi Sándornak* A fakó leány és a pej legény c. elbeszélésében olvassuk: „...ez csak most jutott eszembe, mikor elsóhajtottam magamat, s az ég felé pillantottam, mint Kádár, akiről meg van írva, hogy *»fölemelé Kádár szemeit az égre«*. Szó van erről a Felelet a Mondolatra (1815) egyik helyén is: „...nálunk a vak koldusok vásárkor a hegedű mellett ezt énekelik: *Felemelé Kádár szemeit az égre.*" *Kisfaludy Károly:* A pártütők c. vígjátékában a kántor mondja: „Kádár históriáját szó nélkül tudom."

Mindezek a példák azt mutatják, hogy a *Kádár vitézről* szóló ének a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben ismeretes volt, s népszerűsége keletkezésétől kezdve a legutóbbi időig megmaradt, amint ezt az újabb helyszíni gyűjtések is igazolják.

A történeti személyek közül megemlíthetjük még a Mátyás királyról és a Rákóczi Ferencről szóló mondákat. Ezek azonban országosan is ismeretesek, kevésbé jellemzőek Biharra, mint ahogy a nagy hún királlyal, Attilával kapcsolatos mondák is általánosnak tekinthetők.

Sokkal inkább lokalizálhatók a tatár és a török harcokkal kapcsolatos mondák, melyekre *Ferenczi Imre* több tanulmányban rámutatott.

A néphagyomány különböző halmokat, dombokat tatár vagy török, kuruc vagy labanc csatával hoz kapcsolatba. Így például a darvasi Bozsódpusztán van egy ún. *Testhalom,* amely alatt azok a hősök nyugosznak, akiket a tatárok legyilkoltak. Hasonlóképpen Hencida határában is van egy *Testhalom*nak nevezett hely, amely a hagyomány szerint úgyszintén az odatemetett harcosokról neveztetett el. Nagyszalontán a törökökkel hozzák kapcsolatba. A helyzetet így magyarázzák:

„Szalonta határában, a nagy síkság ellenére, helyenként egy-egy domb is található. Ilyen például a Testhalom.

Ez még a török időből származik. Ezen a helyen harcoltak egymással a törökök meg a hajdúk. A csata után rengeteg halott maradt a csatahelyen, és valamennyit itt temették el. Így keletkezett a Testhalom."

A *Testhalom* helynevek számos folklorisztikai kérdést vetettek fel a kutatók körében. Az idevonatkozó helyi mondák többnyire véres eseményről szólnak. Kétségtelenül gyakran összefüggésbe hozhatók a helység történelmének egy-egy periódusával. Részletesen foglalkozott ezzel a kérdéskörrel Dankó Imre.

A törökök egykori jelenlétével kapcsolatban egészen nyilvánvalóan beszélnek a helynevek, a helynevekhez fűződő mondák. Így pl. a derecskei határnak Tépe felől való oldalán a Kálló mellett van egy halom, amelyről a hagyomány azt tartotta, hogy Derecske elpusztulásakor e halmon volt a török vezér sátora, s ennek az emlékére nevezték el a helyet *Sátordomb*nak. Bedő határában van egy *Törökzug* elnevezésű rész. A hagyomány szerint a törökök ott tanyáztak. Az idevonatkozó hajdúbihari hagyománykört Ferenczi Imre dolgozta föl.

Nagybajom határában úgyszintén *Törökhalom*nak neveznek egy határrészt. Erről a hagyomány azt tartja, hogy 1659-ben e halom körül tanyázott a török had és a basa sátora ezen a halmon volt. Közelében van a *Csatahalom,* amelyen viszont a magyar tábor volt. A két halom között volt az ütközet, amelyben először a magyarok voltak előnyben, de a török túlerő miatt a csatát elvesztette a magyar csapat.

Példák vannak tatárokkal, rácokkal kapcsolatban is. Pl. Furta határában a tatár pusztítás emlékére a határnak a Nagynyomás felől eső részét *Tatárcsapás*nak nevezik. Komádiban pedig ismeretes egy *Rácvágás* nevű határrész, amelyről a néphagyomány a következőket tudja: 1707-ben a rácok megtámadták a komádiakat, akik a támadásról előre tudomást szereztek, ezért Zsáka–Furta felől, a Kutas patak gázlóját kaszákkal meghányták, s amikor jött az ellenség, a kaszás részbe szorították, s levagdalták őket. Egyébként ennek az emlékére a múlt században Komádiban hajnalonként harangoztak. Nagyon érdekes, hogy a Tatárvágás helynévnek milyen magyarázatot adtak 1981-ben Örvend községben:

„Itt csináltak a tatárok utat, itt keresztül az erdőn. Az egyik ríszibe vót egy olyan magos part, mint egy templom; azírt is híjják Vágásnak, mer mintha belemetszettek vóna a domboldalba. Még most is elíg magos, pedig azóta csak tőtődött. Keskeny út, ahun egy szekér elfér, aztán a nagy magos agyagos part. Az ember ha felníz, úgy érzi, mindjár ráomlik. Hát itt vonultak a tatárok."

További példákat bőséggel sorolhatnánk.

Befejezésül térjünk vissza a bevezetőben a hagyomány és a valóság kapcsolatáról felvetett kérdéshez. Mint említettük, a helyi mondák hátterében előfordulhatott az említett – vagy ahhoz hasonló – esemény. Az eredetet azonban aligha lehet megállapítani. *Solymossy Sándor* szerint az epikus alkotás „eredeti keletkezési helyét kinyomozni, ősi formáját megállapítani legtöbb esetben hiú törekvés. Keletkezése ... régi időkre megy vissza, ahonnan ellenőrizhetetlen utakat tett meg... A kutató eljuthat bizonyos valószínű feltevésekig, de vállalkozását biztos, részletekbe világító eredmény a legritkább esetben jutalmazza."

Az azonban kétségtelen – mint azt a bihari mondák is tanúsítják –, hogy a történelem és a néphagyomány több ponton összekapcsolódik. A helytörténeti kutatás fontos forrásnak tekinti a néphagyományt. A helyi mondáknak jelentős szerepük van – és talán ez a legfontosabb – a szülőföld múltjának megismerésében és a nemzeti azonosságtudat ápolásában.